

DOI 10.47315/archives2024.338.133

УДК 930:82-94

Олександр Бонь

кандидат історичних наук,

доцент,

доцент кафедри історії України,

Київський університет

імені Бориса Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

**«МАТЕРІАЛИ ДО КОРЕСПОНДЕНЦІЙНОЇ АВТОБІОГРАФІЇ»
ОЛЕКСИ ВАРАВВИ ЯК ОРИГІНАЛЬНИЙ ВИД ЕГО-ДЖЕРЕЛ
(за документами архіву письменника)**

Анотація. **Мета роботи** полягає у вивченні кореспонденційної автобіографії письменника, редактора, перекладача і громадського діяча Олексі Петровича Варавви (1882–1967) і визначенні її фактологічного потенціалу для студіювання не лише діяльності української повоєнної еміграції у США та Канаді, а й радянської України 1920–1930-х років. **Методологічною основою** дослідження є загальні принципи об'єктивності, системного аналізу, історизму, а також спеціально-історичний метод епістолярного дискурсу. **Наукова новизна** полягає в тому, що в статті вивчається раніше невідоме дослідникам джерело «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» О. Варавви. **Висновки.** «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» О. Варавви, укладені його сином О. Ворониним у діаспорі в 1990-х роках, є малопоширеним джерелом для української історичної та літературознавчої науки і мають великий фактологічний потенціал з огляду на погану збереженість біографічних документів письменника. Зокрема, вони багаті відомостями про життя і творчу роботу, зв'язки в літературних колах О. Варавви в радянській Україні в 1920–1930 рр. Так, цінними є згадки в листах повоєнного часу про його літературно-редакторську працю в Києві у 1920-х роках, життя в письменницькому будинку «Слово» в Харкові. Не менш важливими є матеріали його епістолярію про діяльність української діаспори у США, Канаді та Австралії, адже він контактував із відомими громадськими діячами еміграції: Г. Костюком, Д. Нитченком, Г. Ващенком, майбутнім патріархом Мстиславом (Скрипником) та багатьма іншими. На відміну від матеріалів про радянський період, які подані переважно у формі спогадів, події з життя еміграційного періоду в Західній Європі та США є актуальними для часу написання листів і відображають реальну картину життя української еміграції з її матеріальними, організаційними проблемами та політичним протистоянням. Загалом, не дивлячись на суб'єктивізм, притаманний его-джерелам, кореспонденційна автобіографія О. Варавви є цінним джерелом для вивчення української культури 1920–1960 рр.

Ключові слова: О. Варавва; его-джерела; біографія; українська культура; еміграція.

© О. Бонь, 2024

Одним із визначальних показників історичної доби, яку вивчає історик, є ставлення до історичного періоду самих учасників подій, а відтак і самоусвідомлення себе в часі та просторі, історичних процесах. Можливість розкрити епоху очима учасників дають дослідникам его-документи – щоденники, автобіографії, листи, записки. І серед них автобіографії також є важливим історичним джерелом, оскільки наповнюють документальний масив самооцінками та рефлексіями автора, розумінням себе в історичному часі. В цьому контексті значну наукову вартість мають его-документи українського письменника, редактора, перекладача і громадського діяча Олекси Петровича Варавви (псевд.: Кобець, Воронин, 1882–1967).

Від народження Олекса Петрович мав прізвище Варавва. Його рідні часто використовували прізвище Вава – без подвоєння другого «в», сам же письменник вживав із подвоєнням, оскільки вважав, що воно походить від арабського слова «бар-абба» – «батьків син». Згодом використовував літературний псевдонім «Кобець». Під час виїзду за кордон у роки Другої світової війни та в еміграції в Німеччині й США, з метою захистити себе і родину від можливого переслідування радянськими спецслужбами, взяв прізвище для себе і синів «Воронин» на згадку про харківського лікаря, якого дуже поважав як українського патріота¹.

Метою дослідження є вивчення кореспонденційної автобіографії О. Варавви та визначення її фактологічного потенціалу для студіювання не лише діяльності української повоєнної еміграції у США та Канаді, а й радянської України 1920–1930-х років, а також розкриття особливостей такого незвичного виду его-документів.

Спогади О. Варавви частинами вже публікувалися в діаспорі та незалежній Україні². Про біографію письменника також маємо праці за кордоном і в Україні³.

¹ ЛММБВ (Літературно-меморіальний музей братів Варавв при Канівській гімназії імені І. Франка). Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Життєвий шлях. Прізвище, псевдоніми. С. 1–2.

² *Кобець О.* Незабутні дні і люди // Безсмертні : зб. спогадів про М. Зєрова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару / Ін-т літ-ри імені Михайла Ореста; ред. текстів та прим. М. Ореста. Мюнхен, 1963. С. 288–303; *Його ж.* Незабутні дні і люди // Хроніка 2000. 1993. Ч. 1–2(3–4). С. 104–116.

³ *Лоза М.* Олекса Варавва (О. Кобець) // Збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991) / ред.: О. Купчинський та ін. Львів; Нью-Йорк; Париж та ін., 1996. С. 200–241; *Максимов І.* Брати Варави : Незамулені джерела. Канівщина літературна. Канів : ДІА, 2019. 64 с; *Його ж.* Сходінки Олекси Варавви-Кобця // Дзвін. 1996. № 9. С. 108–111; *Бонь О.* Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця) // Київські історичні студії : науковий журнал. 2021. № 1(12). С. 167–173.

Джерельною базою дослідження є «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» (далі – «Матеріали») О. Кобця (Варавви), які були укладені його сином Олександром Ворониним (Вараввою) і зараз зберігаються в Літературно-меморіальному музеї братів Варавв при Канівській гімназії імені І. Франка. Музей був заснований в листопаді 1995 р. рішенням Канівського міськвиконкому, має статус літературно-історичного шкільного музею і складається з експозиційної частини (дві кімнати) та архівної. Експозиційна частина активно використовується в роботі гімназії, але у зв'язку з військовими діями до архівної частини доступу немає.

«Матеріали» - незвична форма его-документів для українських архівів й істориків-дослідників. Такий тип документів не зустрічається в українській історіографії. Він застосований укладачем – сином письменника і, на нашу думку, має право на існування. За нашим визначенням, кореспонденційна автобіографія з джерелознавчої точки зору – це документ джерельного характеру, який складається з уривків листів особи без втручання в текстову частину укладача, який тільки структурує хронологічно і тематично автобіографічний матеріал – спогади, повідомлення про події, актуальні на час написання епістолярію. Цей тип документа – автобіографія, але укладена, в нашому випадку, іншою людиною.

Найбільш цінними є ті частини листів, які містять спогади О. Варавви, зокрема щодо фактів із біографії, про літературну, публіцистичну, редакторську діяльність у радянській Україні в 1920–1930-х роках, оскільки цей період його життя мало представлений в українських архівах. А також відображено широкі контакти з чільними представниками літературно-мистецьких кіл української діаспори від Канади до Європи та Австралії. Окремі документи збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Також у Державному архіві Черкаської області відклався невеликий фонд братів Варавв (8 одиниць зберігання) – переважно творчі та меморіальні документи⁴. Пошук матеріалів родини Варавв – це окреме дослідницьке завдання. Відсутність документів можна пояснити тим, що Григорій Варавва був репресований і розстріляний в 1937 р., а Олекса Варавва виїхав на еміграцію.

У 1990-х роках велику роботу з упорядкування листування О. Варавви здійснив його син О. Воронин (Варавва). Втілення цього задуму йому полегшив сам батько: у США він писав листи на друкарській машинці і залишав собі копії. Це уможливило збереження всього масиву епістолярію, детальний його огляд і систематизацію⁵. Але в ньому

⁴ Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-5958, 8 од. зб. (1913, 1952–1964, 1993–1999 рр.).

⁵ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. С. І.

бракує листів радянського періоду, адже у той час О. Варавва свідомо писав листи тільки побутового характеру до родини, знаючи вагу і небезпеку ділового листування у середовищі інтелігенції. І, навіть пройшовши емігрантськими шляхами у Німеччині табори «ДіПи» і виїхавши до США, він не відразу позбувся страху листування. Тільки згодом розпочав широке спілкування з дітьми діаспори не лише в США, Канаді, а й в Австралії та Європі.

Саме син письменника задумав викласти його автобіографію за листами, в яких О. Варавва згадує минуле чи описує тогочасне життя. На основі «Матеріалів» О. Воронин планував написати вже цілісний твір, як він називав його – «Автобіографію» (хоча вона й мала бути складена не самим автором листів): «Уявляю собі цю майбутню працю, як справді велику і широку автобіографію словами мого батька»⁶.

О. Воронин в усіх листах зберіг правопис їхніх авторів, лексичні та фонетичні форми, лише виправив явні друкарські помилки. Це робить «Матеріали» живими та відображає точніше час і середовище української еміграції⁷.

Саме на це листування та «Автобіографію» О. Варавви 1929 р. й опирався укладач «Матеріалів». Цікава і змістовна автобіографія була написана О. Вараввою у листопаді 1929 р. в Одесі під час його роботи редактором Одеської кінофабрики Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Письменник надіслав її у цьому ж році досліднику тогочасної української літератури Миколі Плеваку, згодом репресованому радянським режимом. Літературознавець тривалий час готував багатотомний біобібліографічний словник українських письменників 1920–1930-х років⁸. «Автобіографія» збереглася в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ)⁹ і була опублікована в 2015 р. у збірці автобіографій митців 1920–1930-х років¹⁰.

Листування в еміграції мало свою специфіку. Дуже часто до ділових і особистих листів включалися спогади, повідомлення про минуле життя, перебування в Україні. Так, в епістолярії О. Варавви відображено поточні події емігрантського культурного життя, розповіді про

⁶ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. С. П.

⁷ Там само. С. І.

⁸ Мовчан Р. Свіча у храмі нашого себезнайдення, або звивистими стежками «розстріляного відродження» // Самі про себе : Автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд.: Р. Мовчан. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. 13.

⁹ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Варавва Олекса Петрович. Автобіографія та бібліографія творів. Арк. 1–4.

¹⁰ Самі про себе : Автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд.: Р. Мовчан. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. 70–74.

літературну, педагогічну, публіцистичну діяльність, а також спогади про важливі події, складнощі письменницького та родинного побуту в США.

«Матеріали» – це систематизований виклад життєвого і творчого шляху О. Варавви, здійснений за тематично-хронологічним принципом (41 тема). На цю роботу в укладача пішло більше року. Тематичний принцип укладання поєднується з хронологічним, оскільки витяги з листів розташовані за їхніми датами. Часто епістоли стосуються кількох тем, і цитати з листів розміщені у кількох відповідних розділах¹¹.

Великі розділи поділені на підрозділи. Так «Життєвий шлях» поділений на 13 підрозділів, окрім загальних: «З дитинства й молодості», «Батьки й рідні», «Прізвище, псевдоніми», «Війна, полон, повернення в Україну», «Життєва філософія», «Родина», «Стан здоров'я». У деяких із них зазначені чіткі хронологічні межі – «У Києві (1917–1926)», «У Харкові до війни (1926–1941)», «Воєнні роки (1941–1945)» та періоди в еміграції – «У повоєнній Німеччині (1945–1950)», «Перші роки в Америці (1950–1952)», «Життя в Боффало (1952–1967)»¹².

Як зазначалося вище, у післявоєнних листах О. Варавва з теплою згадує дитинство в Каневі та родину, зокрема батька, який любив займатися садівництвом: «...Мій батько все своє життя возився, як коло рідних дітей, коло всяких вишень, черешень, груш, яблук та всього іншого, що завжди рясно, під його доглядом, квітло і пишалося навколо нашої бідної хатки в Каневі»¹³.

Наведемо також цікаву ілюстрацію з бідняцького життя родини Варавв у дореволюційному Каневі з листа від 16 березня 1961 р. до архієпископа Мстислава¹⁴: «Покійниця Мати моя, виряджаючи вперше до церкви говіти, затискала мені в кулак три мідних копійки й наказувала: То гляди ж, як купуватимеш два медяники, то заплати тільки дві копійчини, а третю вкинеш у церкві в карнавку (тоді ще збирали не на тарілочки, а в такі померезані, старовинні торбинки, дуже поетичні з вигляду), а як бублейниця захоче взяти всі три копійки за два медяники – не давай, кричи, бо то – твоє право...»¹⁵.

Зі спогадів дитинства, а саме несправедливого побиття батьком, походило його несприйняття насильства та війни: «Я смертельно ненавиджу війну, як спосіб розв'язування суперечностей у людських взаємовідносинах, як вияв всесвітнього зла [...]. Я глибоко вірю, що не

¹¹ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. С. II.

¹² ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. З дитинства й молодості. С. 1.

¹³ Там само. С. 2.

¹⁴ Архієпископ Мстислав (Степан Іванович Скрипник) (1898–1993) – український релігійний діяч. Патріарх Київської і всієї України УАПЦ (із червня 1990 р.)

¹⁵ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. З дитинства й молодості. С. 3.

мине й чверть століття, як людство на всьому світі викреслить із своїх словників навіть саме слово «війна», а пропагування війни, як способу розв'язки суперечок між народами, буде вважатися за злочин проти всього людства [...]. І ці почуття у мене йдуть не від облудних хрущовських та взагалі комуністичних галасувань...»¹⁶.

Цінною є й згадка в розділі «Батьки й рідні» про взаємини з Володимиром Винниченком його старшого на дев'ять років брата Григорія – письменника, який творив під псевдонімом «В. Стеблик». Як уже зазначалося, Г. Варавва був розстріляний у роки «Великого терору». В. Винниченко хрестив сина Г. Варавви і йому дали ім'я «Володимир» на честь хрещеного. У листі до Григорія Костюка від 18 лютого 1959 р. О. Варавва писав: «Це вони – мій брат і Винниченко – влітку 1902 року (бувши обидва, здається мені, вже тоді членами УРСДРП¹⁷), перевдягнувшись в селянський одяг – від ніг до голови – вирушили з Канева, з хати моїх батьків, у подорож по Україні для розбуркання приспаних. Перейшли вони всю Полтавщину, Катеринославщину й Херсонщину, не мавши в кишені шеляга. Наймалися по панських економіях на сезонну працю, агітували, заробляли на хліб на якийсь тиждень і – далі в путь. А слідом за ними ото й почали горіти панські економії, маєтки, збіжжя...»¹⁸. Згодом про ці події В. Винниченко написав оповідання «Кузь та Грицунь»¹⁹.

Разом із В. Винниченком і А. Жуком перебував Г. Варавва у Лук'янівській в'язниці перед засланням його у Вологду і еміграцією В. Винниченка у Францію. Саме в камері Г. Варавва написав портрет В. Винниченка, якого подарували Є. Чикаленку. Цей портрет ще в 1917 р. у помешканні Є. Чикаленка в Києві бачив О. Варавва²⁰.

Не лише для з'ясування фактів біографії письменника, а й вивчення епохи загалом цінним є розділ «Війна, полон, повернення в Україну». Зокрема, з нього дізнаємося про долю письменника під час Першої світової війни. Перш за все – відоме вже в літературі про нього: як він спочатку воював на німецькому фронті в Польщі, з 1915 р. – на Вишківському перевалі в Карпатах, а вже 23 травня 1915 р. потрапив у полон у Галичині. Цікаво, що, проходячи службу велосипедистом, мотоциклістом і телефоністом, О. Варавва був нагороджений трьома георгіївськими хрестами. А документи про відзначення четвертим хрестом за врятування полкового прапора отримав вже після полону. Ось як він це описував у листі до Івана Гасвського від 6 вересня 1959 р.:

¹⁶ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. З дитинства й молодості. С. 3.

¹⁷ Тут О. Варавва помиляється – УСДРП отримала цю назву в 1905 р.

¹⁸ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. Батьки й рідні. С. 1.

¹⁹ *Винниченко В.* Кузь та Грицунь. Харків : Література і мистецтво, 1932. 31 с.

²⁰ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. Батьки й рідні. С. 2.

«А мене аж у липні 1918 р. в Києві, за гетьманської держави, викликав дворцовий поліцейний участок на Печерську й передав прислану з «капітулу орденів» з Ленінграду²¹, запізнену, і без самого хреста, якого мовляв послали окремим пакунком, грамоту на самого хреста з посвідкою, що до кінця моїх днів буду діставати 120 карб. на рік пенсії... Отже, плакали мої грошики...»²². Особливо наголосимо, що це відбувалося у той період, коли вже була встановлена більшовицька влада в Петрограді.

Однак за активну роботу в українській громаді у таборі Фрайштадт (Австрія) і друкування віршів у «Віснику Союзу визволення України» у 1917 р. О. Варавва був заарештований російською контррозвідкою часів О. Керенського за «зраду батьківщині»²³. У листі до відомого діяча української еміграції Дмитра Нитченка від 12 червня 1962 р. О. Варавва повідомляв про те, що до початку Першої світової війни перебував на службі в полку в Гельсінкі (Фінляндія). Він згадував, як одного вечора несподівано осліпли 3 тис. 200 вояків. Вилікувалися від «курячої сліпоти» вареною печінкою, від якої за кілька годин всі симптоми в солдатів зникли²⁴.

Інформативними є «Матеріали» й для з'ясування подій відомого та трагічного водночас бою січових стрільців під Болеховом, адже з іншого боку фронту проти них воювали також українці, зокрема й О. Варавва: «... Ті два чи три дні й ночі, коли справді довелося майже віч-на-віч воювати проти братів»²⁵. Про це його просив написати спогад Олександр Навроцький наприкінці 1959 р. Хоча деталі бою «вивітрились», О. Варавва пам'ятав обстріли млина, в якому він перебував як зв'язківець штабу, перебіжки під обстрілами по лузі, загибель багатьох товаришів по службі²⁶.

Після поневірянь у полоні, активної культурницької роботи в таборі військовополонених у Фрайштадті О. Варавва повернувся до революційного Києва і активно включився в літературно-мистецьке життя. Серед іншого, менш відомого з його біографії, варто згадати написаний у Фрайштадті та поставлений у таборовому театрі драматичний етюд «В Тарасову ніч». В Києві його перевидало видавництво «Час», здійснив як виставу театр М. Садовського, на прем'єрі якої була Директорія УНР у повному складі. Драма отримала схвальну оцінку. Видання згаданої книги оформлено художником Юрієм Балицьким (Микитою

²¹ Тут О. Варавва вживає радянську назву міста, очевидно за звичкою людини, яка тривалий час прожила в СРСР.

²² ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. Війна, полон, повернення в Україну. С. 2.

²³ Там само. С. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 2.

²⁶ Там само.

Вихором), який пізніше разом із сім'єю був убитий більшовицькими військами²⁷.

Вагомим для осягнення біографії О. Варавви та літературно-мистецького й суспільного життя в Києві у 1917–1926-х роках є розділ «У Києві (1917–1926)». Його, як і деякі інші розділи, укладач почав уривком зі згаданої автобіографії 1929 р., надісланої М. Плеваку. В цьому розділі часто подаються упорядником листи 1950–1960-х років до О. Варавви та його відповіді діячам української еміграції. Зокрема, у листуванні від січня-лютого 1960 р. з учнем Миколи Леонтовича – Олександром Рішаєм, який у роки сталінських репресій відбував заслання на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, О. Варавва обговорював тему його спогадів про родину М. Леонтовича. О. Варавва також надсилає О. Рішаю у США свої спогади, нотатки про М. Леонтовича та середовище кооператорів Києва того часу²⁸.

Переїхавши в 1926 р. до Харкова, О. Варавва опинився в самому центрі літературно-мистецького життя. Це відображено в розділі «У Харкові до війни (1926–1941)». У столиці радянської України він здійснив переклад десяти опер із німецької мови на українську і понад 400 музичних номерів із російської та інших мов для харківського радіо. Також переклав романи: «Мати» М. Горького, «Анна Кареніна» Л. Толстого, «80 000 кілометрів під водою» Ж. Верна та інші книжки. Написав п'єсу «Знак Зорро» у співавторстві з Л. Венгеровим і М. Борисовим. Крім того, «... написав «Переяславську раду» до п'єси М. Старицького «Богдан Хмельницький», кілька казок [...], написав багато віршованих фейлетонів в журн. «Червоний перець» та в «Культробітнику» (псевд. «Андрій Дудка»)»²⁹.

Найцікавіше у листах про цей період – спогади про літературне середовище Харкова, адже О. Варавва жив у відомому будинку «Слово», побудованому наприкінці 1920-х років кооперативом літераторів. Також письменник цікаво розкрив сюжет про Миколу Хвильового, перш за все у листах до педагога Григорія Ващенка, письменника Михайла Млакового, його дружини Олени Звичайної та інших³⁰. Описані їхні зустрічі, подано його оцінки М. Хвильового. Ці епізоди вже розкрито у відповідних публікаціях³¹.

²⁷ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. Війна, полон, повернення в Україну... С. 4.

²⁸ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. У Києві (1917–1926). С. 2–3.

²⁹ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. У Харкові до війни (1926–1941). С. 1.

³⁰ Там само. С. 2–3.

³¹ Бонь О. Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця) // Київські історичні студії : науковий журнал. 2021. № 1(12). С. 167–173; *Його ж.* «В цьому запаморочливому присмерку нашої – не своєї – столиці» (Микола Хвильовий у спогадах Олекси

Загальну гнітючу атмосферу в підрадянській Україні, зокрема в Харкові в 1920–1930-х роках О. Варавва характеризував у листах до Андрія Жука, Д. Нитченка³². Звернімо увагу, що упорядником «Матеріалів» уміло, за хронологічним принципом показано події в біографії письменника і редактора О. Варавви. Також «Матеріали» дозволяють з'ясувати дуже складне питання верифікації фактів, наведених у спогадах. Адже загальновизнано, що спогади завжди суб'єктивні, їхні автори нерідко ненавмисно, в силу відстані від часу подій, роблять фактологічні помилки. Часто автори, як і О. Варавва, в умовах холодної війни і тоталітарного режиму в СРСР свідомо приховували чи спотворювали інформацію про деяких осіб і події, щоб не нашкодити родичам чи знайомим у Радянському Союзі. Про це відверто пише О. Варавва у листі до М. Садовського у березні 1960 р.³³, Г. Костюка у квітні 1960 р.³⁴, Б. Гошовського у вересні 1954 р.³⁵ та інших.

Важливими є розділи «Матеріалів» «Воєнні роки (1941–1945)» та «У повоєнній Німеччині (1945–1950)». Зокрема, з листів ми дізнаємося, які саме шляхи шукали окремі представники української інтелігенції, щоб уникнути евакуації і залишитися на окупованій території. Причиною цього було бажання позбутися контролю з боку більшовицької влади та її репресивної машини. Саме тому О. Варавва з дружиною і двома синами переховувався, а потім працював у містах Харкові та Мерефі, пішки тікав до Полтави й Києва (де якийсь час працював у Театрі музичної комедії). Згодом вирушив на захід України та з просуванням фронту – до Європи (через Словаччину – в Баварію: 450 км пішки з сім'єю). Тоді ж загинув і весь його архів, і бібліотека радянського часу³⁶.

Велике значення для розкриття літературно-мистецького життя української діаспори в США і Канаді мають розділи «Матеріалів»: «Перші роки в Америці (1950–1952)», «Життя в Боффало (1952–1967)». Це не тільки розповідь про виснажливу роботу на фабриках, у сільському господарстві, а й показ палітри політичних угруповань в українській діаспорі, їх роз'єднаності, протиборства, а разом із тим намагання займатися у важких матеріальних і моральних умовах літературною і педагогічною працею. Також за «Матеріалами» можна вивчати коло

Варавви) // Українська біографістика. 2021. Вип. 22. С. 138–150. URL: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11 (дата звернення: 14.02.2024).

³² ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. У Харкові до війни (1926–1941). С. 5–7.

³³ Там само. С. 9.

³⁴ Там само. Життєвий шлях. Прізвище, псевдоніми. С. 3.

³⁵ Там само. С. 1.

³⁶ Там само. Життєвий шлях. Воєнні роки (1941–1945). С. 1, 3.

спілкування О. Варавви, інтелектуальні мережі українських діаспорян. Матеріал цінний тим, що О. Варавва контактував із церковними діячами (архієпископ Мстислав), літературними колами (Г. Костюк, Д. Нитченко та багато інших), педагогічним середовищем (Г. Ващенко) української діаспори. Особливо багато інформації можна почерпнути про педагогічну та літературну працю діаспорян у Баффало, Торонто³⁷. Зокрема бачимо, що літературні чи інші культурницькі імпрези збирали небагато учасників у Торонто та інших центрах діаспори. Так було на літературному вечорі, присвяченому Михайлові Оресту (Зеруву) (19 осіб), де виголосив промову лектор Т. Кропивнянський, який приїхав спеціально із Денвера (США). Так само небагато поціновувачів (6 осіб) відвідало доповідь О. Варавви про табір Фрайштадт у Торонто³⁸.

Найбільше дізнаємося про життєві негаразди, а саме матеріальну скруту, завантаженість доглядом за п'ятьма онуками тощо сім'ї О. Варавви із розділу «Родина»³⁹. Також складні обставини життя (зокрема хвороби письменника) висвітлені в розділі «Стан здоров'я»⁴⁰. Ця частина дозволяє проникнути в особисте життя письменника і пояснити багато що із того, що він зміг і не зміг зробити, перебуваючи в Німеччині та США.

А для визначення життєвих орієнтирів і світоглядних переконань О. Варавви упорядник виділив розділ «Життєва філософія»⁴¹, де письменник, зокрема розповідає про ненасильницький підхід до виховання своїх дітей. У листі до А. Жука від 4 грудня 1957 р. він писав, що на все життя зберіг заповіт професора Василя Сімовича: «Не можна зрікатись найчорнішої праці для добра українського народу і культури»⁴². В листах до Д. Нитченка вказує і на несприйняття будь-якого насильства⁴³. Ці настанови, на нашу думку, і можна вважати його життєвим кредо.

Великий потенціал для вивчення не тільки творчої діяльності О. Варавви, а й літературно-мистецького життя української діаспори надає об'ємний розділ «Книга II а. Літературна, редакторська й публіцистична діяльність». Укладач поділив його на вісім підрозділів за творами письменника: «Поезії полоненого», «Записки полоненого», «Записки письменника», «Сходить сонце» та інші. Цей розділ охоплює практично всю творчу біографію письменника – від творчості у табо-

³⁷ ЛММБВ. Матеріали... Життєвий шлях. Життя в Боффало. (1952–1967). С. 19–32.

³⁸ Там само. С. 35, 36–37.

³⁹ Там само. Життєвий шлях. Родина. С. 1–9.

⁴⁰ Там само. Життєвий шлях. Стан здоров'я. С. 1–14.

⁴¹ Там само. Життєвий шлях. Життєва філософія. С. 1–7.

⁴² Там само. С. 1.

⁴³ Там само. С. 5–7.

рі для військовополонених Фрайштадт у часи Першої світової війни до його останніх місяців життя в США. Особливо важливі згадки про найголовніший твір письменника – «Записки полоненого», четверте видання якого в еміграції вдалося здійснити з великими труднощами⁴⁴. І тут його кореспондентами були відомі діячі: Д. Нитченко, А. Жук, В. Дорошенко, М. Орест, архієпископ Мстислав (Скрипник), Г. Костюк, К. Лисюк, Д. Гуменна, Т. Осьмачка та інші. Це дозволяє побачити їхні оцінки творів О. Варавви, а також участь у виданнях письменника в еміграції.

Ще менш відомою є педагогічна діяльність української діаспори. Тому вагомими для її вивчення є розділи «Матеріалів»: «III Виховання молоді», «IV Проблеми». І тут матеріали епістолярію поділені на підрозділи: «Педагогічна діяльність», «Таборування», «Підручники українознавства», які в основному відображають напрями педагогічної діяльності українців у діаспорі⁴⁵. Така форма педагогічної діяльності як робота в літніх таборах Союзу української молоді, «Пласта», в яких на початку 1960-х років активно працював письменник, дещо відволікала його від літературної праці, зате приносила моральну втіху. Ось як він писав про поєднання літературної та педагогічної діяльності влітку 1961 р. у листі до О. Рішя: «Табір тягся рівно місяць, учора закінчився. Понад 200 дітей перейшло через таборування [...]. Мені було там дуже добре з огляду на велику пошану й популярність, створені, думаю, керівниками табору та трохи моєю активною участю у житті таборян. Мав часті виклади для окремих гуртків і для всього складу табору [...]. За місяць видав у таборі циклостилем 4 №№ таборового журналу «Юнацький шлях», де життя табору відбилось як у дзеркалі. Взагалі перебуванням у таборі дуже втішений»⁴⁶.

Підрозділ «Підручники українознавства» – це викладена упорядником у листах історія боротьби О. Варавви з несприятливими життєвими обставинами (важкі хвороби серця і шлунку) і прагненням у цих умовах викладати українознавство на курсах при Осередку Спілки української молоді (СУМу) в Баффало та згодом опублікувати ці лекції. Виклади зацікавили керівництво СУМу і воно видало 145 (!) лекцій з історії українського народу, історії української літератури, граматики і географії. За це автор мав отримати 100 доларів, що у скрутних матеріальних обставинах для нього було суттєвою сумою. Із листів бачимо, що підготувати їх до друку йому фізично було важко через хворобу – друкував одним пальцем лівої руки⁴⁷.

⁴⁴ Там само. Матеріали... Книга II. Літературна, редакторська й публіцистична діяльність. II-2. «Записки полоненого». С. 1–23.

⁴⁵ Там само. Матеріали... Книга III-1. Педагогічна діяльність. С. 1–18.

⁴⁶ ЛММБВ. Матеріали... Книга III-2. Таборування. С. 3.

⁴⁷ Там само. Книга III-3. Підручники українознавства. С. 2.

Також літературним, видавничим, мовним і педагогічним питанням присвячено розділ «Проблеми». Це видно з його підрозділів: «Мовні питання, контрверсії», «Проблеми з «покращувачами»»⁴⁸, «Проблеми з видавцями, друкарнями». Вони показують, наскільки важко було працювати з видавництвами та їхніми редакторами. Можна прослідкувати конфлікти і проблеми у цій сфері, фінансові питання видання його книг. Зокрема, у листі до О. Варавви від 17 жовтня 1959 р. Г. Костюк повідомляв: «Ваш видавець, як і всі взагалі тут видавці, розраховує на Вас якнайбільше заробити. Про гонорар авторів вони не думають. Але, правду кажучи, в наших умовах книжка так погано йде, що й вимоги ставити трудно. Часом доводиться бути вдячним і за те, що взагалі видав книжку. Ризикнув вкласти гроші. Звичайно, якби ми мали своє видавництво, то справа виглядала б далеко інакше. Але про це й думати не доводиться»⁴⁹. Цю ж тематику продовжує і підрозділ «Проблеми з розповсюдженням книжок», який показує реалістичну, нерадїсну картину з книговидавництвом і книгорозповсюдженням в українській еміграції.

Окремо зазначимо складний підрозділ «Зв'язки та проблеми з Архiepіскопом Мстиславом». Їхнє листування з О. Вараввою проходило «хвилями» – від взаємної поваги і гречности в листах 1950-х років до листування про видання та боротьбу за отримання з друкарні належного письменнику тиражу книги «Сходить сонце» в 1960 р. Так, О. Варавва дякував архiepіскопу Мстиславу за матеріальну допомогу в липні 1952 р., а Мстислав – за надіслану книгу «Записки полоненого» і високо її оцінив⁵⁰. Але в процесі друкування цієї книги виникли проблеми, і стосунки з архiepіскопом Мстиславом зіпсувалися. Зрештою матеріальні зобов'язання друкарня УПЦ у США в Саут-Баунд-Бруці⁵¹ виконала, хоч і не повністю, після того як О. Варавва пригрозив судовим позовом у 1962 р.⁵²

У підсумку можна зробити висновок про те, що «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» українського письменника, редактора і громадського діяча О. Варавви є цікавим і рідкісним видом

⁴⁸ ЛММБВ. Матеріали... Книга IV-2. Проблеми з «покращувачами». С. 1–13.

⁴⁹ Там само. Книга IV-3. Проблеми з видавцями, друкарнями. С. 5.

⁵⁰ МАБВ. Матеріали... Книга IV-4. Зв'язки та проблеми з Архiepіскопом Мстиславом. С. 1.

⁵¹ Друкарня входила до складу церковно-меморіального комплексу в Саут-Баунд-Бруці (США, штат Нью-Джерсі), побудованого архiepіскопом Мстиславом у 1965 р. Комплекс вміщував Консисторію, духовну семінарію Святої Софії, Свято-Андріївський собор, редакцію журналу «Українське православне слово», школу релігії та українознавства.

⁵² МАБВ. Матеріали... Книга IV-4. Зв'язки та проблеми з Архiepіскопом Мстиславом... С. 10–13.

его-джерел. Укладені сином письменника, вони дозволяють з'ясувати біографічні дані, які не можна отримати з інших джерел. Чітко структуровані за періодами біографії письменника, «Матеріали» деталізують також літературну, педагогічну та громадську діяльність О. Варавви. Вони мають великий потенціал для вивчення складних і неоднозначних процесів у літературній і видавничій діяльності української діаспори в США, Канаді та Австралії. Уведення в подальшому до наукового обігу кореспонденційної автобіографії О. Варавви дозволить розширити джерельну базу дослідження літературно-мистецького життя радянської України у 1920–1930 рр. і української діаспори в Західній Європі, США, Канаді та Австралії після Другої світової війни.

REFERENCES

1. Bon, O. (2021). «V tsomu zapamorchlyvomu prysmerku nashoi – ne svoiei – stolytsi» (Mykola Khvylovyi u spohadakh Oleksy Varavvy). [«In this dizzy twilight of our – not our – capital» (Mykola Khvylovy in the memoirs of Oleksa Varavva)]. *Ukrainska biohrafistyka*, 22, 138–150. Retrieved from http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11 [in Ukrainian].
2. Bon, O. (2021). Humanitarna intelihentsiia Kharkova 1920-kh rokiv v eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy (Kobtsia) [Kharkiv Humanitarian Intelligence of 1920s in Ego-Documents of the Writer Oleksa Varavva (Kobets)]. *Kyivski istorychni studii : naukovyi zhurnal*, 1(12), 167–173 [in Ukrainian].
3. Kobets, O. (1963). Nezabutni dni i liudy [Unforgettable days and people. Immortals]. In *Bezsmertni*. M. Orest (Ed.) (pp. 288–303.) Miunkhen. [in Ukrainian].
4. Kobets, O. (1993). Nezabutni dni i liudy. [Unforgettable days and people]. *Khronika 2000*, 1–2(3–4), 104–116 [in Ukrainian].
5. Loza, M. (1996). Oleksa Varavva (O. Kobets) [Oleksa Varavva (O. Kobets)]. *Zbirnyk prats i materialiv na poshanu Vasylia Leva (1903–1991)*. O. Kupchynskyi (Ed.) (pp. 200–241). Lviv; Niu-Jork; Paryzh ta in. [in Ukrainian].
6. Maksymov, I. (1996). Skhodynky Oleksy Varavvy-Kobtsia [Steps of Oleksa Varavva-Kobets]. *Dzvin*, 9, 108–111 [in Ukrainian].
7. Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy : Nezamuleni dzherela. Kanivshchyna literaturna*. [Barava brothers : Unmuddy springs. Kanivshchyna is literary]. Kyiv : DIA. 64 s. [in Ukrainian].
8. Movchan, R. (Ed.) (2015). *Sami pro sebe : Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv* [About themselves : Autobiographies of Ukrainian artists of the 1920 s]. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Klio»». 639 s. [in Ukrainian].
9. Movchan, R. (2015). Svicha u khrami nashoho sebeznajdennia, abo zvyvysty my stezhkamy «rozstrilianoho vidrodzhennia» [A candle in the temple of our self-discovery, or the winding paths of «shot revival»]. In *Sami pro sebe : Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. R. Movchan (Ed.) (pp. 5–20). Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Klio»» [in Ukrainian].

Oleksandr Bon

Candidate of Historical Sciences,

Docent,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,

Borys Hrinchenko Kyiv University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

**«MATERIALS FOR THE CORRESPONDENCE
AUTOBIOGRAPHY» BY OLEKSA VARAVVA
AS AN ORIGINAL TYPE OF EGO-SOURCES
(According to the Documents of the Writer's Archive)**

Abstract. The purpose of the work is to study the correspondence autobiography of the writer, editor, translator and public figure Oleksa Petrovych Varavva (1882–1967) and determine its factual potential for studying not only the activities of Ukrainian postwar emigration in the USA and Canada, but also in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s years. **The methodological basis** of the research is the general principles of objectivity, systemic analysis, historicism, as well as the special-historical method of epistolary discourse. **The scientific novelty** lies in the fact that the article examines the previously unknown source of «Materials for the Correspondence Autobiography» by O. Varavva. **Conclusions.** «Materials for the Correspondence Autobiography» of O. Varavva, compiled by his son O. Voronin in the Diaspora, is an unusual source for Ukrainian historical and literary science. They have great factual potential given their poor preservation of the writer's biographical documents. In particular, they are rich in information about the life and creative work, connections in the literary circles of O. Varavva in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s. There are valuable references in postwar letters about his literary and editorial work in Kyiv in the 1920s, living in the «Slovo» writer's house in Kharkiv. No less important are the materials of his epistolary about the activities of the Ukrainian Diaspora in the USA, Canada and Australia, because he was in contact with leading emigration figures such as H. Kostyuk, D. Nytchenko, H. Vashchenko, the future patriarch Mstyslav (Skrypnyk) and many others. Unlike the materials about the Soviet period, which are presented mainly in the form of memoirs, the events in emigration period in Western Europe and the USA are relevant at the time of writing the letters and reflect a real picture of the life of the Ukrainian emigration with its material, organizational problems and political confrontation. In general, despite the subjectivism inherent in ego-sources, the correspondence autobiography of O. Varavva is a valuable source for studying Ukrainian culture of the 1920s–1960s.

Key words: O. Varavva; ego-sources; biography; Ukrainian culture; emigration.